

MOJZES ILDIKÓ

Rákospalota és Pestújhely kulturális élete, szórakozási lehetőségei a 20. század első felében

A mai XV. kerületet három nagy, egymástól topográfiai és – mind mai napig – szociológiai tekintetben is jól elkülönülő rész alkotja: Rákospalota, Pestújhely és Újpalota.

Bár közigazgatási szempontból 1950-től Rákospalota és Pestújhely együttesen XV. kerületként tartoznak Nagy-Budapesthez, korábban önálló településként mindkettőnek sajátos, a másik településtől nagymértékben eltérő életformája, ennek megfelelően saját hagyományai, ezen belül kulturális hagyományai, jellemzői voltak.

Rákospalota 1848 előtt jobbágyfalu volt, a főti uradalomhoz tartozott. A jobbágyfelszabadítás után is még bő fél évszázadig megőrizte falusias jellegét a település. Ennek megfelelően a tradicionális paraszti élet ünnepei, hagyományos színterei határozták meg a kultúrát, a művelődést és a szórakozást. Ezek között a hagyományos keretek között „teremtették” és „fogyasztották” a kultúrát Palota nagyközség parasztjai is, ahogyan az ország más területeinek paraszti rétegei.

A hagyományos faluban még a 19. század végén is az egyház az egyetlen, mely intézményesített formában szervezi a közösségi életet, s ugyanígy kizárólagos szerepe van a művelődés szervezésében is. Palotán szintén számtalan olyan egyesület tevékenykedik – már az 1890-es évek előtt –, amelyek a jótekonyság vagy a műkedvelő, művészetgyakorlás terepén teszik dolgukat, egyúttal alkalmat teremtve kis közösségek összekovácsolására. Ezek mindegyike azonban még az egyházhoz kötődően működik.

Azonban Rákospalota, mint hagyományos falu már a 19. század végén kezd eltűnni, illetve átalakulni. Egyrészt maguk a palotai parasztok is kezdenek polgárosulni, részint a vagyonosodásuk, részint a főváros kö-

zelsége okán. Másrészt új társadalmi rétegek jelennek meg Rákospalotán: a 20. század elején már nagyszámú gyári munkás él a nagyközségben, de az 1910–20-as évekre a kistisztviselői réteg is egyre markánsabb csoportot alkot az összlakosságon belül (MÁV-telep). Ezek a társadalmi csoportok, rétegek természetesen hozták magukkal, illetve megteremtették maguknak saját szubkultúrájukat, annak kereteivel és tereivel együtt. Nyilvánvalóan a polgárosodással összefüggésben megindul a társadalom önszerveződése, sorra születnek a civil egyesületek, egyletek, körök – most már az egyháztól függetlenül is.

Egyike az első ilyen civil szerveződéseknek a Rákospalotai Kaszinó. Ez a szervezet működése idején mindvégig tevékenyen járult hozzá Rákospalota közösségi kulturális életéhez: saját könyvtárak voltak, külön ének- és zenekaruk nyilvános fellépéseivel, felolvasóestekkel, műsoros klubnapokkal színesítették a település életét.

A másik nagy múltú egyesület az 1881-ben elsőként az országban itt megalakult Negyvennyolcas Függetlenségi Kör – ami elsősorban a nagygazdák társas szerveződése. Természetesen a kultúrában is a nemzeti értékeket preferálja. Fennállása során számos olyan rendezvényt szervezett, melyek közéleti eseményekké váltak.

1913-ban alakul meg a Rákospalotai Gazdakör, melybe – felismerve a közös értékeket – néhány év múlva beolvad a Negyvennyolcas Függetlenségi Kör.

1893-ban jött létre a Rákospalotai Ipartestület, mely szintén egy élénk színfolt volt a község közéletében, kulturális életében. A 20. század elején beindították tanoncképzésüket, ami sok helyi fiatalnak adott lehetőséget különböző mesterségek elsajátítására. Az 1912-ben fölépült székházuk (az 1923-ban várossá avanszált) Rákospalotának mindvégig a legnagyobb és leginkább reprezentatív épülete a kulturális és szórakoztató rendezvények szervezéséhez. Sok plakát, szórólap tanúskodik arról, hogy az egyesület érdekvédelmi tevékenységén túl a település kulturális életének egyik fő szervezője is volt. Műsoros délutánokat, színi előadásokat szerveztek, illetve fogadtak be színháztermükbe, ami természetesen társadalmi hovatartozástól függetlenül jelentett programot az érdeklődő rákospalotaiaknak.

Ezek a fent említett körök, egyesületek a település „öregfalú”-i részén jöttek létre. A civil társadalom eme egyre erősödő érdekérvényesítése elengedhetetlenül a település másik részén, „Újfalú”-ban megalakították a Rákospalotai Polgári Kört.

Az egyházak a továbbiakban is szervezték saját köreiket. 1911-ben dr. Schwarcz Gusztáv pápai prelátus apát kezdeményezésére indult meg a Rákospalotai Katolikus Kör, amelynek a tagjai elsősorban az egykori falu közigazgatási és politikai vezetői voltak. Székházukban rendszeresen tudományos, művészeti, kulturális előadásokat rendeztek.

Természetesen a többi felekezet is működtetett különböző – elsősorban jótékonyági – céllal egyesületeket. Az Izraelita Nőegylet, az Evangélikus Nőegylet, a Református Keresztyén Ifjak, majd később a KALÁSZ és a KALOT helyi szervezetei mind-mind valamilyen formában részt vállaltak a helyi közelet formálásában. Fennmaradt plakátok, meghívók tanúskodnak róla, hogy a település kulturális életének feltétlenül egy-egy érdekes színfoltját jelentették.

De a 20. század elején az iskolák maguk is nemcsak helyet adnak rendezvényeknek, befogadnak programokat, hanem részt is vállalnak a helyi közművelődés szervezésében: ekkor éli egyik fénykorát az iskolai műkedvelő színjátszás, de tudományt népszerűsítő felolvasásokra, különböző műsoros rendezvényekre is csalogatják rendszeresen a környékbelieket.

A századfordulón volt nagy divatja (országszerte) az asztaltársaságoknak, melyek egy-egy vendéglő köré szerveződtek. Programjukat főként a jótékonykodás, a közös multságok szervezése, bizonyos értékek propagálása együttesen adta. Vendéglő volt bőven a korabeli Rákospalotán: 1930 körüli adat szerint százhatvan különböző vendéglátóipari egység szolgálta ki a lakosság ilyen jellegű igényeit.

Összességében elmondható, hogy a szakmai szerveződésektől a (nem egyszer országos hírnévre is szert tevő) dalkörig, a szociális támaszt nyújtó szervezetektől a sportklubokig, 1939-ben összesen hatvan civil szerveződést tartottak nyilván nem kevesebb, mint nyolcvanezer bejegyzett taggal. Ez az össznépszerűséget tekintve matematikailag azt jelenti, hogy egy átlagpalotai 2 egyesületnek volt tagja egyidejűleg, vagyis egy-egy egyesületi tag még másik négy-öt szervezetnek is tagja volt.

A civil társadalom aktivitásának rendkívül hangsúlyos eleme a helyi lapkiadás. A megközelítően harminc kiadói próbálkozás többsége olyan személyek magánvállalkozása, akik egyúttal a társas élet fórumainak szervezésében is főszerepet játszanak. Közös jellemzője ennek a sok lapnak (a Rákospalota és Vidéke című első próbálkozástól a sort záró Rákospalota–Pestújhelyi Újságig), hogy írásaik a helybéli eseményekről a helybelieknek szóltak, a lokalitás szellemében írott cikkeik számos olvasót tájékoztattak és szórakoztattak egyaránt.

Milyen infrastruktúrális adottságai voltak a helyi kultúrának? Rákospalotának soha nem volt önálló színházépülete és talán társulata sem. Különböző társulatok vendégszínházai, illetve a különböző egyesületek műkedvelő gárdái, társulatai hozták a színházat Palotára. A Városháza dísztermében, az Ipartestület székházában, az Istvántelki Főműhely kultúrházában, 1930-tól a Rákospalotai Munkásotthonban, iskolatermekben, altemplomokban, esetleg valamelyik moziban lépnek föl.

A város kicsi, néhány száz kötetes nyilvános közkönyvtára mellett az egyesületek, iskolák gyűjteményei és magánkönyvtárak működnek. 1931-ben például egy bizonyos Viszlay János nyit könyvtárat Palotán.

A mozik száma az 1930-as évektől kezd szaporodni, bár az első két mozi már 1913-ban, illetve 1914-ben megnyílik a közönség előtt, de eme műintézmények virágkorukat igazából a két világháború között élik.

A fent felsorolt eredmények, sok-sok tiszteletre méltó törekvés ellenére is azt kell megállapítanunk, hogy Rákospalota mégsem tudott igazán faluból várossá fejlődni. Igaz erre mindösszesen 15 éve volt, hiszen a háború, majd az 1950-es nagy közigazgatási átszervezések rendkívül hamar véget vetettek a város önálló fejlődésének. A korlátozás a polgári tevékenység minden színterén és formájában bekövetkezett itt is, mint az ország egész területén.

A város története 1950-től beleolvad a szocialista főváros történetébe, ettől kezdve, mint Budapest peremkerülete fejlődik, változik, alakul tovább.

A XV. kerület egy másik része, Pestújhely 1950 előtt szintén önálló település, mindvégig nagyközség volt. Története nem nyúlik vissza évszázadokra, mindösszesen alig több, mint száz esztendő tudhat maga mögött. Rákospalota határától délkeletre, a város külső, nem túl értékes földje, egy részben mocsaras, részben kavicsalapú homokdombon fekvő 200 holdnyi terület az, ahol egy budapesti ügyvéd jó üzletet látva a dologban (megvásárolva a területet Palota képviselőtestületétől) parcellázásba kezd, s egy új telep alapjait rakja le ezzel. 1898 januárjára 126 telkekre talál vevőt, akiknek fele be is jelenti építési szándékát. Szamba véve az alapítókat, feltűnő, hogy milyen sok művész szerepel az első építkezők között. Mégsem lett művésztelep a Széchenyi-telepből (később kapja csak a Pestújhely nevet), mint ahogyan nem lett tisztviselő-telep sem, ami pedig – megint csak a listából következtetve – szintén lehetett volna. Az értékesebb területek elfogytával jelennek meg a szegényebb vásárlói rétegek, s így tulajdonképpen már születése pillanatában mar-

kánsan elkülönül egymástól a telep két része: az „Úrinegyed” és a „Mosónéfertály”. Mégis a telep egészét érintő legfontosabb kérdésben azonos az álláspont a két területen: ki kell válni az anyaközségből, Rákospalotából, és minél előbb az önálló fejlődés útjára kell lépni. Ez természetesen ellenkezett Rákospalota nagyközség érdekeivel, ám győzött a Széchenyi-telep – 1909-ben Pestújhely néven nagyközségként önálló közigazgatási egységgé válik. Bár lakossága természetesen egyáltalán nem mondható homogénnek, de a maga heterogenitásában is jelentősen eltér Rákospalotától, így érthető, hogy életformájában, kultúrájában egészen más jegyeket hordoz, mint a szomszédos település.

Rögtön a megalakulás éveiben két civil szervezetben is artikulálódnak a község megoldásra váró ügyei. Az „Úrinegyedben” megalakul a Széchenyi-telepi Kaszinó, a „Mosónéfertály” polgárai pedig létre hozzák a Széchenyi-telepi Társaskört. Közös céljuk az anyaközségről való leválás kiharcolása – mindkét szervezet ebben látja a település fejlődésének egyetlen lehetőségét. A harcot – mint a fentiekben volt már róla szó – viszonylag rövid idő alatt megnyeri a telep, 1909-től önálló településként léphet a fejlődés útjára.

Már az első pillanatban megindul a lakosság önszerveződése. Minden történelmi egyház megteremti saját közösségeit. Templomépítő egyesületeket hoznak létre, iskolákat alapítanak, civil szervezetek alakulnak sorra – minden területen elkezd szervezni a társadalom önmagát, életterét és életformáját kialakítani ezen a 200 holdnyi új településen, amit úgy hívnak, hogy Pestújhely. Nagyon nehéz az indulás, az itt élők rendkívüli áldozatvállalásával lehetséges csak az előrejutás. A település infrastruktúráját a nulláról kell kezdeni kiépíteni. Az itt letelepedőknek szükséges a saját telkük megvásárlásán, házuk fölépítésén túl finanszírozniuk a település közvilágításának, vízvezetékének, csatornázásának, közlekedésének, intézményrendszerének a semmiből való megteremtését.

Az első években csak kevésé látványos, ám fontos lépéseket tehet a község: néhány főútvonal keramit burkolatot kap, vasúti átjárót építenek, ami biztosítja legalább a gyalogos közlekedést Pest felé, megássák a vízvezető árokrendszert, megkötik a közvilágításról szóló szerződést a Phöbusszal (a közvilágítás ténylegesen csak a háború után valósul meg), és temetőnek szánt földet vásárol Pestújhely Palotától. De nagyon sok olyan eredmény is születik ezekben az első években, amik nem a község háza erőfeszítéséből, hanem civil kezdeményezésből születnek. Ebben az időszakban nyílik meg az első magánóvoda, az első,

majd második magánpatika, több – az alapellátást biztosító – üzlet: építőanyag-kereskedések, szatócsboltok. Megjelenik a szolgáltatóipar, egyéb minden más mellett – témánkból (művelődés-kultúra) eredően számunkra egyik legfontosabb – a kocsmák. Írott források szerint ebben a tekintetben Pestújhely fölvehette a versenyt a korabeli főváros két legendás részével, Óbudával és a Tabánnal. Természetesen a kor divatjának megfelelően, a kocsmák jó része köré szintén létrejönnek asztaltársaságok, amik foglalkozási körök, politikai hovatartozás és egyéb más érdekek-értékek mentén szerveződnek, ezen értékekért azután harcosan kiállva a helyi közélet porondján.

1911-ben megépül a Széchenyi Színház, a község első szórakoztatóipari intézménye. Színházi előadások, mozgóképek, uránia-előadások, varietek adnak programot a szórakozni vágyó pestújhelyieknek. Állandó színtársulata nem volt a községnek, helyi amatőr műkedvelő társulatok és vendégtársulatok játszottak a Széchenyi színpadán. A 20-as évektől azonban már csak mint mozi működik, folyamatosan konkurálja a „Mosónéfertályon” működő másik mozival, a Balaton, illetve később a Sebők mozgóval, ami a helyi köznyelvben inkább csak „kapcamozi”-ként volt ismert.

Egy időben tehát egyszerre több műkedvelő színtársulat is működött – lehet mondani, hogy a helyi kulturális élet egyik meghatározó elemét jelentették a színelőadások. Itt minden társas szervezet, hivatalos vagy félhivatalos alakulat megragadott minden alkalmat, hogy színházi estet rendezzen. Minden iskola, a kaszinó, a Vöröskereszt, a Református Temp-lomalap, a katolikus nőegylet, iparos kör, munkáskör, önképzőkör, tűzoltók, levente egyesület rendszeresen rendezett színi előadásokat.

Szintén 1911-ben a fejlesztési program kiindulópontjaként megnyílik a polgári leányiskola. Fejlesztési programjának köszönhetően a nagyköz-ség néhány év múlva középszintig önálló lehetett a közoktatásban. E tekintetben szinte példa nélkül áll a pesti agglomerációban.

A Kaszinóról, mint politikai, a helyi társadalom életét irányító civil szervezetről már fentebb tettünk említést, ám mint a helyi kulturális élet egyik szervezőjéről is meg kell emlékeznünk róla. Székhelye az első időkben a Simon-, illetve a későbbiekben a Weber-féle nagyvendéglő. Maga a vendéglő infrastruktúrájával (biliárdterem, tekepálya, saját hangszerek, könyvtár) támogatta a helyi kultúrát. Mielőtt az ipartestület megépítette a saját székházát, szintén itt tartotta nagyobb rendezvényeit: színi előadásokat és bálakat, jótékonysági hangversenyeket és műsoros esteket.

A 20-as években itt is – mint Palotán, vagy az ország többi részén – az asztaltársasági forma az, amiben leginkább keresik és megtalálják az emberek a társas összejövetelek lehetőségét. Mint ezt is említettük már, számos vendéglő állt rendelkezésére a pestújhelyieknek. Egy 1912-es újsághír szerint Pestújhely 2800 felnőtt lakójának nem kevesebb, mint 31 engedélyezett vendéglátóhely szolgálja igényeit. E korai idők egyik első vendéglátó helye „Hazám” cégérrrel egy kávéház, mely kifejezetten a település polgári rétegére épít, esténként tamburazenekar, biliárd és külön termék csalogatják a vendégeket. Egy másik, igen reprezentatív helynek számított a Széchenyi Színház kerthelyisége, mely „*Pestújhely angol-parkja*” az egyik helyi lap szerint. De Pest-szerte ismert volt az Oprics vendéglő és a mai napig emlegetett Hajdú vendéglő. Hajdú Márton nem elégedett meg egy sokadik vendéglővel, neki nagyobb szabású tervei voltak, egy szórakoztató és mulattató kombinátot kívánt megvalósítani a községben. A 20-as évektől kezdődően működött itt, ebben a kisvárosi hangulatú nagyközségben ez a szépenlékű műintézmény. Strandvendéglő saját zenekarral, nagy kerttel, uszodával, kuglizóval, bálteremmel, külön szobákkal, kiadó apartmanokkal, télen jégpályával.

A harmincas években a Pestújhelyi Általános Ipartestület is székházat épít, ami a rákospalotaihoz hasonlóan itt is a község leginkább reprezentatív közintézménye, és így természetesen a kulturális élet fő színtere egyben. Színházterem, bálterem, több helyiséges vendéglő szolgálja a szórakozni vagy művelődni vágyó pestújhelyieket.

Pestújhely kisvárosi jellegét erősíti a helyi sajtó megjelenése. Tulajdonképpen már a település születésének pillanatában kiadják az első lapokat. A *Széchenyi-Telep* című újság első száma 1897-ben jelent meg reklámújságként, az újonnan parcellázott telepi telkek értékesítése céljából. Más céllal szerveződik a *Rákospalota és Környéke Hiteles és Közérdekű Tudósítója* 1905-ben: a telepi parcellázások bonyodalmait, visszasságait tűzi tollhegyre – ezzel mintegy közéleti jelleget fölvéve, kiadója a Széchenyi-telepi Társaskör. Ám igen rövid életű, mindössze néhány száma jelenik meg, a második évfolyamot már meg sem éri.

1909-től adják ki havi lapként a *Széchenyi-telepi Közlöny*-t, ami a Polgári Kör hivatalos lapja. Egy-két szám után azonban elhal. A vele egy időben jelentkező *Széchenyi-telepi Hírlap* pedig a Társaskör újabb próbálkozása. Ez utóbbi – bár többször a nevét, olykor pedig a stílusát is változtatja – a legmaradandóbb vállalkozás lesz a helyi sajtópiacon. Tájékoztató a közélet eseményeiről, beszámol a képviselőtestület döntéseiről,

helyt ad az ipar és kereskedelem hirdetéseinek. Bár megpróbál mindig a társadalmi középben maradni, de inkább a polgári közönség fóruma. 1911-ben megindul a helyi társadalom másik rétegét szolgáló lap, a *Pestújhelyi Közlöny* (későbbiekben *Pestújhelyi Napló*), mely nyíltan munkáspárti lapként aposztrofálja magát – ezzel egyúttal megszületik Pestújhely első pártlapja, mely hangvételében és témájában határozottan eltér eddig megjelent laptársaitól. A teljesség igénye nélkül, csak a legmeghatározóbb sajtótermékeket felsorolva, zárjuk a sort a *Rákospalota–Pestújhelyi Újság* említésével.

Nagy vonalakban, a helyi kultúra fő irányait és színtereit tekintettük végig 1950-ig, Nagy-Budapest megalakulásáig. Ez a dátum, illetőleg az ezt megelőző néhány év – államosítások, civil szervezetek megszűn(tet)ése – természetesen gyökeresen alakították át a két település életének minden szintjét, szféráját.